

Nataliya Chorna

**EURO-ATLANTIC CHOICE UKRAINE AND THE ROLE OF POLAND IN ITS
IMPLEMENTATION: UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY**

The author cleared up the peculiarities of representation by the Ukrainian researchers of the role of Poland in relations of Ukraine with the NATO. The approaches to the explanation of the reasons of official Warsaw engagement in relations of Ukraine with the NATO have been highlighted.

Key words: Ukraine, Poland, Euro-Atlantic integration, NATO, Ukrainian historiography.

УДК 930.1(100):94(477) "1953–1959"

Олексій Івченко

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
(1953–1959 РР.): ЗАХІДНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

У статті представлений історіографічний аналіз західної наукової літератури початку ХХІ ст. з історії соціально-економічних реформ українського села 1953–1959 років. Ця проблема є однією з найбільш актуальних у сучасній історичній науці. Дослідження зарубіжних авторів охоплюють важливі аспекти радянської аграрної політики та її впливу на економічні і соціальні зміни сільського життя. Водночас, автор підкреслює, що не усі аспекти проблеми отримали належну увагу в західній історіографії.

Ключові слова: соціально-економічні реформи, історіографія, дослідження, аграрна політика, М. Хрущов

Актуальність теми визначається постановкою проблеми, яка не стала предметом окремого історичного дослідження. Стаття є новаторською, більшість аналізованих у ній праць ще не були перекладені на українську чи російську мови. Таким чином, вітчизняні історики отримують можливість ознайомитись з останніми найбільш вагомими надбаннями західної історіографії.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні трансформації українського села 1953–1959 рр.

Предметом – західна історіографія початку ХХІ ст., у якій розкриваються проблеми та результати реалізації соціальної і економічної політики щодо українського селянства 1953–1959 рр.

Мета дослідження полягає у тому, щоб висвітлити основні аспекти сучасної західної історіографії соціально-економічних реформ українського села досліджуваного періоду.

Завданням статті є критичний аналіз західної історіографії початку ХХІ ст., у якій розкриваються різні аспекти досліджуваної проблеми. Вирішення цього завдання допоможе усвідомити процеси трансформації соціальної і економічної сфер українського села 1953–1959 рр. та проаналізувати основні орієнтири західних студій проблем аграрної історії доби "відлиги".

Для сучасної західної історіографії характерні як узагальнюючі праці з радянської історії, так і роботи, у яких детально розкриваються різні аспекти аграрних реформ 1953–1959 рр. Важливою особливістю згаданих робіт є те, що у них в основному акцентується увага на загальносоюзних або виключно російських аспектах проблеми, тоді як власне особливості соціально-економічних реформ українського села майже не студіюються. Однак, варто зауважити, що більшість соціальних і економічних реформ сільського господарства доби "відлиги" мали спільні риси для різних республік СРСР, особливо європейської його частини. Тому вивчення доробку західних істориків проливає світло і на особливості реформування українського села.

Одним із найбільш глибоких зарубіжних досліджень історії СРСР є книга німецького історика Л. Люкса "Історії Росії і Радянського Союзу: від Леніна до Єльцина", яка нещодавно була перекладена на російську мову [1; 15]. Добі М. Хрущова присвячений сьомий розділ "Боротьба за спадщину Сталіна і утворення хрущовської системи (1953–1964)" [1, с. 370–398]. М. Хрущова охарактеризовано у дослідженні як ідеаліста, який щиро вірив у переваги соціалістичної системи господарювання. Автор відмічає, що новий аграрний курс, прийнятий у середині 1950-х рр., скеровувався на підвищення споживання та зростання добробуту населення, що зблизило ціннісні установки СРСР з країнами Західної Європи і стало однією із причин краху комуністичної системи, яка була нездатною конкурувати з ліберальними економіками Європи.

Реформи 1953–1959 рр., як відмічається у дослідженні, не сприяли миттєвому покращенню життєвого рівня населення, але все ж свідчили про поступову відмову керівництва СРСР від практики "нестримної експлуатації власного населення, як це було за часів Сталіна" [1, с. 381].

Автор не деталізує соціально-економічні реформи аграрної галузі, але наводить основні прорахунки М. Хрущова у їх реалізації. Л. Люкс відмічає, що критики генсека називали "авантюристичною" програму освоєння цілинних земель і заяву М. Хрущова, що СРСР зможе випередити США у виробництві сільгосппродукції [1, с. 391–392]. Підсумовуючи значення і роль М. Хрущова у реформуванні радянської системи, у книзі відмічається, що він "намагався боротися з бюрократією бюрократичними методами" і "не спромігся поступитися суспільству частиною влади", а тому його реформи "не призвели до інституційних змін системи" [1, с. 396].

Цікаві аспекти реалізації радянської соціально-економічної політики доби "відлиги" розкриті в роботі американського історика А. Чубарова "Гіркий шлях Росії до сучасності: історія радянських і пострадянських епох" [5]. Автор запропонував збалансоване бачення радянської історії. У полі зору історика опинились суперечливі результати і наслідки політичних, економічних, соціальних і ідеологічних змін радянського суспільства [5, р. 2]. Визначальним фактором соціально-економічного розвитку СРСР дослідник називає географічне розміщення останнього в центрі Євразії [5, р. 5].

За словами автора, це породжувало постійний конфлікт між "реформаторами" і "слов'янофілами" всередині країни. у першу чергу А. Чубарова цікавлять питання модернізації, яка, на його думку, була "істинною сутністю радянського періоду російської історії" [5, р. 9]. Важливим є твердження науковця, що після завершення Другої світової війни "вперше в історії Росія відкрито кинула виклик історичній гегемонії Заходу, запропонувавши модель соціально-економічного розвитку для решти світу" [5, р. 11].

Період реформ 1953–1959 рр. аналізується в одинадцятому підрозділі "Хрущов і деєсталінізація" другої частини книги "Соціалістичний експеримент" [5, р. 130–142]. У ньому відмічається, що вже наприкінці 1950-х рр. прискорився процес інтенсифікації в розвитку радянського села, що було новим етапом реформування сталінської системи централізованого планування [5, р. 170]. Критичний аналіз аграрних перетворень доби М. Хрущова дав можливість досліднику зробити висновок, що генсек зробив багато помилок і прорахунків, тому не було забезпечено довготривалого економічного і соціального ефектів реформ. Причини невдач А. Чубаров вбачає і у самій радянській економічній моделі, створеній Й. Сталіним, яка мала межі свого реформування [5, р. 141, 170]. До позитивних зрушень на селі доби "відлиги" науковець відніс значні досягнення в соціальній сфері, полегшення економічного становища селянства, якому була надана свобода пересування всередині країни [5, р. 142].

На початку 2000-х рр. опублікована книга почесного професора історії Торонтського університету Д. Кіпа "Остання з імперій: Історія Радянського Союзу 1945–1991" [10]. "В деякому сенсі, – говорить вже на початку книги, – період 1953–64 рр. був оптимістичною епохою ... Селяни, організовані в жорстко контрольованій мережі радгоспів і колгоспів, були об'єктом особливої турботи з боку влади, але в кінцевому рахунку всі їх зусилля давали мало на шляху до конкретних результатів" [10, р. 2]. Дослідження складається із трьох частин: "Темні віки", "Надії і розчарування", "Відродження громадянського суспільства". Соціальні і економічні трансформації радянського села доби "відлиги" проаналізовані в одній із частин другого розділу [10, р. 103–119]. У ній відмічається, що на початку 1950-х рр. сільське господарство СРСР перебувало у кризовому становищі. Головними причинами низької продуктивності сільського господарства автор вважає ідеологічні і структурні перепони: "доктринальні упередження проти селянина, тенденція ігнорувати наукові рекомендації в тій частині, де вони суперечили політиці партії, невикористання ціни як інструменту політики, і віра в те, що детальне регулювання було кращим способом досягнення мети" [10, р. 103–104].

Важливе значення для реформування села, на думку Д. Кіпа, мав і особистісний чинник. Історик критикував численних радянських чиновників, називаючи їх "неосвіченими забіяками". Самого М. Хрущова Д. Кіп вважає "самоучкою без формальної кваліфікації" у галузі сільського господарства. Невдачі в реформуванні останнього, на його думку, були пов'язані із адміністративними методами управління, лейтмотивом яких стала ідея агроміст. У свою чергу, дослідник виділив чотири групи заходів, які не змінювали структури сільського господарства, або філософії його ведення, але були спрямовані на зміцнення останнього, перетворення його в більш ефективне і продуктивне. Це такі заходи: "організаційні зміни щодо децентралізації процесу прийняття рішень і професіоналізації управління господарствами; збільшення обсягу витрат грошей, наукові ноу-хау, кваліфікована робоча сила, машини, добрива; розширення площі посівів зерна, освоєння цілинних і перелогових земель, головним чином в східних районах країни; надання кращих стимулів, зокрема шляхом підвищення закупівельних цін, які виплачувались державою" [10, р. 104]. У роботі підсумовується, що зусилля М. Хрущова реформувати сільське господарство було б несправедливо вважати повністю провальними, адже генсек "тримав селянські справи в центрі

уваги ціле десятиліття ... він керував істотним збільшенням сільськогосподарської продукції" [10, р. 118].

Заслугує на увагу книга Н. Мелвіна "Радянська влада і сільська місцевість: інноваційна політика і інституційний розпад" [17]. У першому розділі показані основні аспекти політичних змін, які були спрямовані на реформування радянського села в добу "відлиги". У другому розділі автор описав розвиток сільської поселенської політики, розглянув проблеми урбанізації. Розпочаті в 1953 р. реформи, які були покликані забезпечити перехід села на "індустріальну основу", на думку автора, покращили рівень життя та якість соціального забезпечення селянства [17, р. 4].

Дослідження суттєвих розходжень між політичними цілями і фактичними результатами економічних і соціальних реформ радянської доби покладені в основу книги Н. Спелбєра "Російські економічні перетворення: від пізнього царизму до нового тисячоліття" [20]. Науковець дослідив динаміку змін чисельності сільського населення, роль колективних, державних і присадибних господарств в виробництві сільгосппродукції. Освоєння цілинних земель бачиться істориком як "неощадливий і неефективний" захід, який потребував до того ж залучення значних матеріальних і людських ресурсів із традиційних сільськогосподарських районів СРСР, до яких відносилась і Україна [20, р. 194–195]. До 1960-го р., як говориться в роботі, здавалось, що сільське господарство пододало наслідки колективізації і Другої світової війни, але продовольча проблема ставала більш складною для вирішення. Це пов'язано з низькою прибутковістю сільського господарства і суттєвим зростанням чисельності населення [20, р. 218]. Н. Спелбєр наголошував, що соціально-економічний розвиток села відставав від розвитку міст, тому зберігались невідповідності в оплаті праці робітників колгоспів і працівників промисловості, адже перші вимушені були розраховувати на доходи від особистих присадибних господарств [20, р. 219–220]. Також у роботі зазначається, що "соціальна трансформація селянства і індустріалізація сільського господарства займали центральне місце в радянській концепції переходу Росії від напівфеодальної капіталістичної системи до так званої соціалістичної і потім до комуністичної системи" [20, р. 271].

Всебічний аналіз радянської економічної моделі та основних етапів її розвитку здійснений у монографії Ф. Хенсона "Злет і падіння радянської економіки: економічна історія СРСР від 1945 р." [8]. Послаблення адміністративного тиску на економіку після смерті Й. Сталіна, як стверджував історик, стало основною причиною стагнації і в кінцевому рахунку розпаду СРСР. У добу М. Хрущова, за словами автора, були швидкі темпи економічного росту, поєднані з успіхами в збільшенні споживання населенням. Останнє стало можливим, коли на село були спрямовані значні матеріальні ресурси, що збільшило стимули для виробництва продуктів харчування [8, р. 48]. Дослідник позитивно оцінює аграрні перетворення 1953–1958 рр., наслідком яких стало зростання реальних доходів селян: "на 26,5 відсотка з 1953 по 1958 рр." [8, р. 54]. У аграрній політиці М. Хрущова науковець виділяє дві позитивні компоненти: "по перше, нещадна експлуатація селянства була знижена... Хрущов покращив стимули для сільськогосподарського виробництва, в основному за рахунок підвищення закупівельних цін в сільському господарстві і зниження податкового навантаження; по-друге, він збільшив пріоритетне асигнування ресурсів в аграрний сектор. Це проявилось в середньостроковій перспективі в незначному збільшенні доданої вартості сільського господарства. У довгостроковій перспективі це виявилось в збільшенні частки сільськогосподарського сектору у валових інвестиціях в основний капітал" [8, р. 57]. Окрему увагу в роботі приділено проблемам соціального забезпечення селянства. Ф. Хенсон зауважує, що попри те, що селянство в основному змушене було самостійно турбуватись про житлове будівництво, його темпи подвоїлись між 1951–1955 і 1956–1960 рр. [8, р. 64]. Поряд з цим, автор констатує, що в СРСР зберігалась соціальна нерівність в матеріальному забезпеченні жителів міст і сіл. Також деякі групи товарів, які йшли на потреби партійних чиновників і іншої радянської еліти, були недоступними для більшості населення [8, р. 65].

Повсякденне життя населення СРСР досліджувала К. Ітон. У її книзі "Повсякденне життя в Радянському Союзі" радянське селянство показане як найбільш працьовитий клас суспільства [7]. На думку дослідниці, селяни залишались найменш "винагородженим" класом, будучи "громадянами другого сорту" [7, р. 131]. У дослідженні наголошується, що рівень доходів селянства відставав від відповідного рівня доходів жителів міст, але і на селі заробітна плата працівників колгоспів і радгоспів також різнилася [7, р. 135]. Останні отримували значно більше та і соціальне становище робітників радгоспів було кращим [7, р. 139]. К. Ітон справедливо відмічала, що "у важкі часи або в менш продуктивних регіонах, сільськогосподарські робітники та їх сім'ї часто отримували небагато, або зовсім нічого від своїх колективів" [7, р. 137]. У монографії також показана роль жінок в соціальному розвитку радянського села. Окреме місце відведено дослідженню житлової проблеми, медичного та освітнього забезпечення селянства [7, р. 194].

Заслугує на увагу книга Н. Дроніна і Е. Белінгера "Залежність від клімату і продовольчі проблеми в Росії, 1900–1990: зв'язок між кліматом і сільськогосподарською політикою та їх вплив на

продовольчі проблеми" [6]. У роботі звертається увага на проблему освоєння цілинних земель. Цій темі присвячений сьомий розділ "Цілинна компанія (1955–1964)", структурно розділений на чотири частини [6, р. 171–217]. У 1950-ті рр., за словами дослідників, значно зросло виробництво зерна, яке історики пов'язують перш за все з реалізацією політики освоєння цілини [6, р. 10]. В другому розділі "Наявність і надійність статистичних даних щодо сільського господарства Росії" піддано ретельному огляду післясталінський період розвитку радянської статистики сільського господарства. У книзі зазначається, що з 1956 р. в СРСР статистична інформація стала доступною, але залишались сумніви щодо її достовірності [6, р. 16].

Досягнення прогресивних змін в соціальній сфері, підвищення зарплат і покращення рівня життя населення автори пов'язують з тим, що М. Хрущов змістив акцент державної політики на розвиток легкої промисловості і сільського господарства. Але при цьому невдача генсека в сільськогосподарському секторі "була однією з найбільш очевидних і коштувала йому політичної кар'єри" [6, р. 171]. В дослідженні також показана динаміка кліматичних змін, які впливали на сільськогосподарське виробництво; аналізуються найбільш важливі проблеми, які впливали на продовольче забезпечення країни. Важливим є висновок науковців, що ліквідація МТС наприкінці 1950-х рр. не внесла жодних змін в систему відносин між колгоспами і державою, адже державна цінова політика "була основною перепорою на шляху розвитку радянського сільського господарства". Але і підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію не вирішувало проблеми, адже роздрібні ціни залишались стабільними [6, р. 209].

Селяни збільшили поголів'я великої рогатої худоби, тоді як кормова база залишалася недостатньою [6, р. 182]. Упродовж 1954–1965 рр. була відсутня опублікована будь-яка статистична чи офіційна інформація про продовольче забезпечення різних регіонів СРСР, адже розвиток тваринницької галузі відставав від потреб населення, чисельність якого з року в рік росла [6, р. 207, 208]. Забезпечення кормової бази, за словами авторів, впиралось як в прорахунки соціально-економічної політики так і в об'єктивні кліматичні умови, які не сприяли розширенню якості і кількості посівної бази. Для України найбільш невдачливими в цьому контексті вчені називають 1954 та 1960 рр. [6, р. 165, 194]. В роботі підсумовується, що вже з кінця 1950-х рр. нестачу кормів переживала вся країна і зростання поголів'я худоби не досягнуло жодного із запланованих показників [6, р. 217].

Соціально-економічні реформи радянського села 1953–1959 рр. аналізуються у сімнадцятому розділі другого тому книги В. Мосса "Історія Росії" [18]. У роботі відмічається, що не зважаючи на постійні суперечки в вищому партійному керівництві щодо шляхів подальшого розвитку аграрного сектору, М. Хрущов постійно наполягав на необхідності підвищення рівня життєвих стандартів [18, р. 395]. Для вирішення цього завдання генсек запропонував розширити посівні площі за рахунок освоєння цілинних земель [18, р. 399]. Його політична перемога над Г. Маленковим, на думку автора, була забезпечена більшою рішучістю М. Хрущова та тією обставиною, що перші роки на цілині були високі врожаї, які забезпечили популярність генсека серед народу [18, р. 400]. Окреме місце у книзі відведено поясненню причин зменшення ефективності "цілинної програми", аналізу ліквідації МТС, розширенню посівів кукурудзи та. Всі ці заходи, за словами автора, призвели до "деякої плутанини", ряду помилок і, як наслідок, неефективності соціально-економічних перетворень кінця 1950-х рр. [18, р. 404].

Загальні аспекти реалізації соціально-економічних реформ радянського села 1953–1959 рр. розкриті в третій частині книги Р. Сервіса "Історія сучасної Росії від Миколи II до Володимира Путіна" [19]. Аграрні реформи М. Хрущова у 1950-ті рр., за словами дослідника, дали можливість наростити потенціал аграрної галузі, збільшити споживання їжі населенням та загальний рівень життя останнього [19, р. 350]. "Матеріальні та соціальні умови, – відмічається в роботі, – ставали кращими, але життя в цілому залишалось важким – і політичний, економічний і культурний лад були ще вкрай авторитарними" [19, р. 358]. За словами дослідника, реформи гальмувалися тим чинником, що особисто М. Хрущов продовжував бути "надмірно впевненим" в питаннях подальшого розвитку села. Як наслідок, обмеження присадибних господарств колгоспників та втручання в питання сівозмін нанесли значних збитків для сільського господарства [19, р. 351]. Генсек не зрозумів і усіх соціальних наслідків об'єднання колгоспів у радгоспи, адже будівництво "квазі-міських поселень" на селі майже завершувало сталінську політику, яка змушувала селянство "опуститися на коліна" [19, р. 358].

У колективній роботі Г. Іоффе, Т. Нефєдової та І. Заславського "Кінець селянства? Розпад сільської Росії" висвітлюється історія розвитку аграрної галузі сучасної Росії і СРСР [9]. Як і А. Чубаров, дослідники наголошують, що розвиток радянського села може бути проаналізований з двох протилежних поглядів на історію: "західного" і "слов'янофільського". Представники останнього доводять, що історичний шлях СРСР був унікальним і реформи аграрної галузі були тісно пов'язані з колективною свідомістю селянина, який був схильним "розчинитися в колективі і підпорядкувати

своє его колективній волі соціального організму, будь то сільська община або весь народ". Звідси висновок, що СРСР відрізнявся духовно від Європи, а тому кожна спроба "слідувати шляху її розвитку була приречена на провал". Натомість "західняки" наполягають, що Росія починала шлях свого розвитку як європейська культура, тому завжди розвивалась по тим шляхам, які вже були прокладені європейськими країнами. В цьому контексті дослідники зауважують, що на заході ще в 1920-ті рр. зародилася думка, що радянський соціалізм був однією із форм європейського феодалізму [9, р. 5].

У свою чергу автори вважають, що колективна форма організації селянства була більш характерною для важких етапів історії, але коли в селянина з'являвся більший від середнього достаток, найперше, що він робив – відділяв свій особистий простір від таких же просторів інших селян [9, р. 6]. У роботі період 1953–1959 рр. не розглядається окремо, а в контексті всієї радянської і пострадянської історії. В полі зору авторів опинилась цілинна програма М. Хрущова, яка, на їх переконання, негативно вплинула на розвиток землеробства у європейській частині СРСР. Авторі підсумовують, що упродовж 1954–1959 р. СРСР розширив посівну площу на 45 млн га у Казахстані і Західному Сибіру, тоді як в європейській частині було втрачено 13 млн га. сільськогосподарських угідь. Крім того, цілинна програма перешкоджала нарощенню інвестицій в традиційних районах землеробства, до яких відносилась і Україна [9, р. 25].

У середині 2000-х рр. побачив світ третій том "Кембріджської історії Росії", який охоплює складні етапи політичної, економічної, соціальної і культурної історії Росії і СРСР в ХХ ст. [21]. Період М. Хрущова описаний в окремому розділі В. Таубманом [21, р. 268–291]. Він розглядає прихід до влади М. Хрущова та детально аналізує "першочергове завдання" генсека, яке, на його думку, полягало у реформуванні сільського господарства. Автор негативно оцінив реорганізацію МТС, кукурудзяну епопею, цілинну програму і в цілому адміністративні методи управління, які, на його думку, гальмували соціально-економічний розвиток села. Втім науковець також відмічає, що упродовж 1953–1959 рр. відбувалось швидке зростання аграрного сектору [21, р. 278–279].

У 2008 р. побачила світ ґрунтова робота М. Макколі "Піднесення і падіння Радянського Союзу" [16]. Періоду 1953–1959 рр. присвячений окремий розділ "Ера Хрущова" [16, р. 315–346]. Час правління М. Хрущова розділений у дослідженні на чотири періоди: "боротьба за лідерство (1953–1955 рр.)"; "цілинна реформа, децентралізація прийняття економічних рішень, десталінізація і виступ антипартійної групи (1955–1958 рр.)"; "апогей і кубинська криза (1958–1962 рр.)"; "спускання вниз і падіння (1962–1964 рр.)". М. Хрущов порівнюється у роботі зі Й. Сталіним, який, на думку автора, добре розумів політичну і економічну реальність, тоді як М. Хрущов був "впертим і імпульсивним" [16, р. 315]. До прорахунків генсека віднесені невдалі спроби покращити рівень життя на селі, провал політики пріоритетного зростання виробництва споживчих товарів, зниження загальних темпів економічного розвитку, особливо наприкінці 1950-х рр. [16, р. 344].

В англійській історіографії час від часу з'являються праці біографічного характеру. Так, В. Таубман за книгу "Хрущов: людина і його ера" був удостоєний Пулітцеровської премії 2004 р. [2]. Книга написана на багатому фактичному матеріалі і є однією із найбільш повних історичних праць, в якій показані різні аспекти політичної біографії М. Хрущова та особливості реалізації ініційованих ним соціально-економічних реформ. В основу дослідження покладені численні архівні документи і записи бесід з людьми, які добре знали М. Хрущова. Генсек, за словами історика, перехопив ініціативу Г. Маленкова в реформуванні радянського села [2, с. 288]. Так, освоєння цілини, не зважаючи на те, що через декілька років воно обернулося "економічною і екологічною катастрофою", дозволило М. Хрущову на деякий час "проявити лідерські якості, яких так не вистачало Маленкову" [2, с. 291]. Найбільш вдалим часом для М. Хрущова В. Таубман називає 1956–1960 рр., коли відбувалось швидке економічне зростання аграрної галузі, але вже наприкінці 1950-х рр. намітились ознаки майбутніх невдач і "перелому до гіршого" [2, с. 400].

В. Таубман критично розглядає ініціативи генсека щодо повсюдного вирощення кукурудзи, ліквідації МТС та реалізації ідеї створення агроміст. У монографії також відмічається, що закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію хоча і підвищувались декілька разів з 1953 р., але вони не покривали собівартості продукції. "Введення Хрущовим обмежень на утримання власної домашньої худоби, – як зауважується в книзі, – погіршувало ситуацію" [2, с. 563]. Крім того, перед сільським господарством ставились "завищені вимоги, на тлі яких навіть успіхи видавалися провалами ... пропозиція постійно відставала від попиту, і прості люди страждали через дефіцит продуктів" [2, с. 561]. Далі підсумовується, що провал аграрних реформ М. Хрущова дав можливість опонентам генсека звинуватити його в "хаотичному управлінні економікою, авантюристичних "кампаніях" в сільському господарстві" [2, с. 18]. Вивченням біографії і політичної діяльності М. Хрущова займався також британський історик О. Тітов [22].

Незважаючи на те, що внутрішню політику генсека науковець називає "авантюристичною", він наполягає на необхідності подальшого вивчення і переоцінки діяльності М. Хрущова.

Оглядом соціально-економічних реформ радянського села 1953–1959 рр. були розглянуті і американським істориком В. Зубком [25]. Також оглядовий аналіз економічних реформ радянського села 1953–1959 рр. здійснений у сьомому розділі "Десталінізація та розвинутий соціалізм, 1953–1985" книги Ч. Зіглера "Історія Росії" [24]. Примітно, що автор об'єднав добу М. Хрущова і Л. Брежньєва. Розглядаючи динаміку соціальних змін на селі у цей час, Ч. Зіглер підкреслював, що доступ селян до продуктів харчування мав велике значення для останніх, адже вони урізноманітнювали свій раціон за рахунок діяльності в особистих підсобних господарствах, продукти з яких могли бути також реалізовані на ринку [24, р. 112]. При цьому селянство, будучи найбіднішим класом радянського суспільства, вимушене було жити в "найбільш примітивних умовах", не маючи навіть паспортів [24, р. 111].

Соціально-економічні реформи радянського села 1953–1959 рр. були розглянуті С. Ловелом у його короткому вступі до історії "Радянського Союзу" [14]. Більш ґрунтовний аналіз був здійснений науковцем в іншій його роботі "Тінь війни. Росія та СРСР з 1941 р. до наших днів" [13]. У роботі відмічається, що з приходом до влади М. Хрущова селянство переставало бути об'єктом жорсткої експлуатації. Генсек намагався модернізувати аграрну галузь шляхом залучення більш продуктивних і технологічно передових методів роботи і за рахунок використання таких переваг сучасної цивілізації як освіта і професійна підготовка [13, р. 78]. У контексті аналізу повсякденної історії радянського селянства доби "відлиги" автор робить висновок, що соціально-економічні зміни 1953–1959 рр. були "розумними", адже вони покращували якість життя більшості сільського населення. Втім, останні не змогли забезпечити стабільного економічного зростання, що він пов'язує в тому числі і з наслідками сталінської аграрної політики [13, р. 76].

Ключові моменти історії СРСР стали предметом дослідження М. Корта. Його книга "Радянський колос: історія і наслідки" витримала уже сім видань [11]. Проблемам хрущовських реформ присвячена шістнадцята частина п'ятого розділу "Хрущов: реформування революції" [11, р. 283–316]. Події 1953 р.: смерть Й. Сталіна, боротьба за владу, початок реформ, на думку М. Корта, були своєрідним сигналом для суспільства. Останнє почало відчувати більше особистої безпеки, покращувався рівень матеріального забезпечення населення. Селяни, як відмічає автор, відчули полегшення після проголошення "нового курсу" Г. Маленковим [11, р. 287]. Щодо М. Хрущова дослідник зазначає, що він навпаки "обмежив деякі сільськогосподарські реформи режиму за рахунок збільшення партійного нагляду за колективами та підвищення трудових обов'язків селян. Перший секретар навіть відіграв роль антиреформатора, коли деякі пропозиції входили у суперечність з його політичними цілями" [11, р. 291].

М. Корт влучно зауважував, що М. Хрущов мав звичку спілкуватися з робітниками і селянами, тому йому були близькі їх проблеми. Але програма соціально-економічних змін на селі впиралась в неспроможність забезпечити ресурсну базу для задоволення "грандіозних амбіцій" реформатора. Також М. Хрущов був "обтяжений" власними методами управління (перш за все погрозами та поспішністю прийняття рішень), які "підривали базу його підтримки" [11, р. 298]. На думку автора, аграрні реформи М. Хрущова 1953–1959 рр. забезпечили істотні зміни: "небувалі врожаї на цілих землях упродовж 1957 і 1958 рр."; "розширення радгоспів відносно колгоспів, розвиток яких сприяв партійному керівництву, тому що це полегшувало посилення державного контролю над сільським господарством". Як негативний захід в книзі розглядається ліквідація МТС, коли "колективи вимушені були купувати визначені машини, не залежно від їх потреб або бажань, багато з них були обтяжені устаткуванням, яке вони не могли використовувати чи ремонтувати і борги вони не могли сплатити" [11, р. 299].

М. Корт вважав, що М. Хрущов досяг вершини своєї політичної кар'єри в 1958–1959 рр., але у цей же час вже чітко простежувалась тенденція до зменшення авторитету генсека і нівелювання результатів його реформ [11, р. 303, 312].

Серйозним вкладом в висвітлення досліджуваної проблеми є праці С. Хрущова, сина М. Хрущова. Він дає цінну інформацію про особисті якості генсека як політика і державного діяча. У першій книзі ґрунтовної "Трилогії об отце" "Никита Хрущев. Реформатор", яка була написана науковцем упродовж 2000-х рр. на базі архівних джерел і особистих спогадів, розкривається масштабне полотно соціально-економічних реформ доби "відлиги" [3]. Показово, що автор розділив книгу за хронологічними періодами, висвітлюючи кожен рік реформ окремо. Періоду 1953–1959 рр. присвячені такі частини книги: "Первые шаги (1953–1955)", "Подъем", "Перегруппировка (1959–1961)". Основним стержнем аграрної політики М. Хрущова, на думку С. Хрущова, було полегшення матеріального становища селян. Він підсумовує, що ідеї лібералізації соціально-економічного життя були не просто "примхою" генсека, але вони, так би мовити, "носились в повітрі" [3, с. 138].

На значному фактичному матеріалі написана книга К. Леонард "Аграрна реформа в Росії: Дорога від кріпосного права" [12]. Характеризуючи соціально-економічні реформи на селі 1953–1959 рр., авторка відмічає, що останні дали можливість значно наростити виробництво валової

продукції сільського господарства. Вона зазначає, що в 1956–1960 рр. було вироблено на 40 % більше продукції сільського господарства ніж в попередній п'ятирічці [12, р. 75].

Найбільш продуктивним періодом в розвитку радянського села К. Леонард вважає 1956–1959 рр. [12, р. 264]. Учена відзначає значні успіхи цього періоду: відбувалась інтенсифікація землеробства, зростали реальні доходи населення, покращувалось кадрове забезпечення села, росла продуктивність праці [12, р. 247]. Але вже наприкінці 1950-х рр. зменшувалась врожайність на цілинних землях, давалися в знаки екологічні проблеми, проблеми необхідності подальшого інвестування в цілинну програму. Молодь і нова техніка направлялись з традиційних чорноземних регіонів в райони освоєння цілинних земель, тоді як ефективність використання техніки з року в рік падала [12, р. 76]. Ліквідацію МТС К. Леонард називала важливою реформою, яка ліквідувала систему двох власників на землі [12, р. 208]. Але при цьому дослідниця констатує, що уповільнення темпів економічного росту на селі на початку 1960-х рр. справляли враження, що реформи М. Хрущова не вдалися [12, р. 264–265].

У 2013 р. в Кембріджському університеті опублікована "Екологічна історія Росії" [4]. Колектив авторів – відомі російські, європейські та американський дослідники: М. Дронін, Д. Ефременко, В. Ларін, О. Черп, Р. Мнацаканян, П. Джозефсон. Третій розділ "Хрущовські реформи, екологічна політика та початок захисту навколишнього середовища, 1953–1964" присвячений аналізу екологічних наслідків реформ М. Хрущова. У дослідженні наголошується, що сільське господарство виступало однією із ключових галузей, розвиток якої повинен був гарантувати "пролетарський сад достатку" [4, р. 139].

Дослідники критикують технократизм М. Хрущова, його спроби будь-що випередити США за рівнем виробництва сільськогосподарської продукції, відмічаючи при цьому, що генсек не враховував ні кліматичних, ні екологічних проблем [4, р. 144]. Соціально-економічні зміни на селі, за словами науковців, носили суперечливий характер, а "цілинна" і "кукурудзяна" епопеї взагалі спричинили екологічні катастрофи, які призвели до виснаження ґрунтів і поширенням їх ерозії [4, р. 137, 145, 151]. Крім того, в дослідженні зазначається, що "загальна байдужість радянського народу до навколишнього середовища була характерною для хрущовської епохи, особливо в 1950-ті рр." [4, р. 145]. У окремому підрозділі третього розділу аналізується "кукурудзяна компанія", яка, на думку науковців, була розпочата для вирішення іншого популістського лозунгу "випередити США за рівнем виробництва м'яса і молока на душу населення" [4, р. 153]. До позитивних результатів реформ автори відносять те, що радянське суспільство ставало більш відкритим.

У 2014 р. побачила світ робота С. Веґрена "Сільська нерівність в розділеній Росії" [23]. У ній розглядаються складні питання економічної і політичної поляризації в пострадянському російському суспільстві і аналізується нерівність в сільській місцевості в історичній ретроспективі. Цій темі присвячена перша частина першого розділу "Сільська нерівність в радянський період" [23, р. 3–17]. В ній відмічається, що між офіційними заявами про безкласове суспільство і повсякденною реальністю були значні розбіжності, які лежали перш за все в площині структури доходів сільських трудівників [23, р. 3]. На думку С. Веґрена, радянське суспільство характеризувалося глибоким соціальним розколом між партійною елітою і всім іншим народом. В цьому контексті реформи М. Хрущова, на думку автора, були спробою урівняти рівень доходів та споживання радянського селянства і інших класів радянського суспільства [23, р. 5]. Для досягнення цієї мети з середини 1950-х рр. збільшувались доходи колгоспників [23, р. 6]. "Незважаючи на зусилля М. Хрущова, – констатує автор, – егалітаризм був скоріше теоретичним ніж реальним і значні економічні розбіжності продовжували існувати в радянському суспільстві як всередині, так і між широкими категоріями соціальної конструкції" [23, р. 7].

Таким чином, проаналізовані праці західних істориків не вичерпують всього комплексу робіт, які присвячені висвітленню соціально-економічних перетворень українського села 1953–1959 рр. Залишаються досі не розкритими деякі питання взаємодії влади і селянства, більш детального аналізу потребують і питання соціальної історії, висвітлення рівня та якості життя сільського населення доби "відлиги".

Список використаних джерел

1. Люкс Л. История России и Советского Союза: От Ленина до Ельцина / Л. Люкс; [пер. с нем. яз. Б. Хавкин]. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 527 с.
2. Таубман У. Хрущёв / У. Таубман; [пер. с англ. Н.Л. Холмогоровой]. – 2-е изд. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 850 с.
3. Хрущев С.Н. Никита Хрущев: Реформатор / С. Н. Хрущев. – М.: Время, 2010. – 1080 с.
4. An Environmental History of Russia / P. Josephson, N. Dronin, R. Mnatsakanian et al. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 347 p.
5. Chubarov A. Russia's Bitter Path to Modernity: A History of the Soviet and Post-Soviet Eras / Alexander Chubarov. – New York: Continuum, 2001. – X, 318 p.
6. Dronin N.M. Climate dependence and food problems in Russia, 1900–1990: the interaction of climate and agricultural policy and their effect on food problems / Nikolai M. Dronin and Edward G. Bellinger. – Budapest; New York: Central European University Press, 2005. – XVII, 366 p.
7. Eaton K.B. Daily Life

in the Soviet Union / K.B. Eaton. – Westport: Greenwood Press, 2004. – 320 p. 8. Hanson P. The Rise and Fall of the Soviet Economy: An Economic History of the USSR from 1945 / Philip Hanson. – London; New York: Longman, 2003. – XII, 279 p. 9. Ioffe G.V. The end of peasantry? The disintegration of rural Russia / Grigorij Viktorovič Ioffe, Tatiana Grigorievna Nefedova, Ilya Zaslavsky. – Pittsburgh (Pa.): University of Pittsburgh press, 2006. – XI, 258 p. 10. Keep John L.H. Last of the Empires: A History of the Soviet Union 1945–1991 / John L.H. Keep. – New York: Oxford University Press Inc., 2002. – 496 p. 11. Kort M. The Soviet Colossus: History and Aftermath / Michael Kort. – 7th ed. – Armonk-N.Y.: M.E. Sharpe, 2010. – 502 p. 12. Leonard C.S. Agrarian Reform in Russia: The Road from Serfdom / Carol S. Leonard – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – XIV, 402 p. 13. Lovell S. Shadow of War. Russia and the USSR 1941 to the Present / Stephen Lovell. – Malden: Wiley-Blackwell, 2010. – 370 p. 14. Lovell S. The Soviet Union: A Very Short Introduction / Stephen Lovell. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2009. – XII, 151 p. 15. Luks L. Geschichte Russlands und der Sowjetunion. Von Lenin bis Jelzin / Leonid Luks. – Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2000. – 574 p. 16. McCauley M. The Rise and Fall of the Soviet Union / M. McCauley. – Harlow: Pearson Education Limited, 2007. – XXIX, 522 p. 17. Melvin N.J. Soviet Power and the Countryside: Policy Innovation and Institutional Decay / Neil J. Melvin. – Basingstoke, Hampshire: Palgrave, 2003. – XVI, 279 p. 18. Moss W.G. A history of Russia. – Vol. 2: Since 1855 / Walter G. Moss. – London: Anthem Press, 2005 – 667 p. 19. Service R. A History of Modern Russia: From Nicholas II to Vladimir Putin / Robert Service. – Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2005. – 659 p. 20. Spulber N. Russia's Economic Transitions: From Late Tsarism to the New Millennium / Nicolas Spulber. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – XXIV, 420 p. 21. The Cambridge History of Russia. – Volume III: The Twentieth Century. / Ed. by Ronald Grigor Suny. – Cambridge [usw.]: Cambridge University Press, 2006. – XXIV, 842 p. 22. Titov A. Khrushchev / A. Titov. – London: Taylor & Francis, 2013. – 240 p. 23. Wegren S.K. Rural inequality in divided Russia / Stephen K. Wegren. – New York: Routledge, 2014. – XIV, 272 p. 24. Ziegler C.E. The History of Russia / Charles E. Ziegler. – 2nd ed. – Santa Barbara, Calif: Greenwood Press, 2009. – XXVI, 252 p. 25. Zubok V. A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev / Vladislav Zubok. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2007. – XVIII, 467 p.

Алексей Ивченко

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНСКОМ СЕЛЕ
(1953–1959 ГГ.): ЗАПАДНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ НАЧАЛА XXI ВЕКА**

В статье представлен историографический анализ западной научной литературы начала 21-го века по истории социально-экономических реформ украинского села 1953–1959 годов. Эта проблема является одной из наиболее актуальных в современной исторической науке. Исследования зарубежных авторов охватывают важные аспекты советской аграрной политики и ее влияния на экономические и социальные изменения сельской жизни. В то же время, автор подчеркивает, что не все аспекты проблемы получили должное внимания в историографии.

Ключевые слова: социально-экономические реформы, историография, исследование, аграрная политика, Н. Хрущев.

Oleksiy Ivchenko

**SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION IN THE UKRAINIAN VILLAGE (1953–1959
YEARS): WESTERN HISTORIOGRAPHY BEGINNING OF THE 21ST CENTURY**

The article presents a historiographic analysis of the western scientific literature beginning of the 21st Century on history of socio-economic reforms of the Ukrainian village 1953–1959 years. This problem is one of the most actual in present day historical science. Researches by foreign authors cover prominent aspects Soviet agrarian policy and its influence on economic and social changes of rural life. At the same time, the author emphasizes that not all the aspects of the problem have got proper attention in historiography.

Key words: socio-economic reforms, historiography, research, agrarian policy, N. Khrushchev.